

3. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ. Ք. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Միջազգային առևտրի աշխուժացումը մ. թ. I—II դարերում և Հայաստանը: Հռոմեական կայսրության արտաքին առևտրի ծաղկումը Արևելքի հետ իրավամբ թվագրվում է մ. թ. I և II դարերով: Անշուշտ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց միջազգային ապրանքափոխանակության համար այն երկաշատե խաղաղությունը, որ հաստատվեց Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև, ներոնի (54—68) և Փլավիոսների դինաստիայի (69—96) թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ Հռոմը իր գերիշխանությունը ենթարկեց Բոսպորի թագավորությունը և կովկասյան ծովափնյա շրջանները: Հռոմեացիները տեր ու տիրական դառնալով Սև ծովի ափերին, իրենց հսկողության տակ առան տարանցիկ այն մայրուղին, որը Տանալիսից և Կոդքիսի նավահանգիստներից ու ցամաքով՝ ռադմավիրական կամ ծովափնյա ճանապարհներով, Վրաց աշխարհից անցնում էր Հայաստան ու Մարաստան և այնտեղից դեպի Բաբելոն ու Պարսից ծոցը, որտեղից նավագնացություն կար դեպի Ցեյլոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁴¹:

Սրանով էր մեծ չափով պայմանավորված ավերակներից վերածնված Արտաշատի աննախընթաց տնտեսական և մշակութային վերելքը այդ ժամանակաշրջանում: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Պոնտական Կոմանա քաղաքի բարգավաճումը կապված էր Հայաստանից բերվող ապրանքների առևտրի հետ⁴²: Հակոբ Մանանդյանը ճիշտ է եզրակացնում, որ մ. թ. I դարի սկզբին Արտաշատից դեպի Սև ծով տանող ճանապարհն Սատալայի և Կոմանայի միջով անցնում էր դեպի Ամիսոս և Սինոպ նավահանգիստները, հետագայում նաև Տրապիզոնը⁴³: Հ. Մանանդյանն ուսումնասիրելով այս հարցերը, եզրակացնում է, որ «Հռոմեա-պարթևական էպոխան հանդիսանում է ոչ միայն միջերկրածովյան առևտրի աճման ժամանակաշրջան, այլև սեծովյան-միջինասիական առևտրի, որ տեղի է ունեցել Մծբինի և Արտաշատի վրայով»⁴⁴:

Հռոմը Արևելքում հետապնդում էր ոչ միայն կայսրության սահմանները ապահովելու խնդիրը, այլև անմիջական, պարթևների պետությունը շրջանցող առևտրական կապեր ստեղծելու միջինասիական քաղաքների հետ, որտեղ իրենց ապրանքներով զալիս էին չինական առևտրականները: Հռոմը Վրկանից թագավորության միջոցով կապ էր պահպանում Սոգդիանայի հետ, իսկ վերջինս անմիջապես շփվում էր «Սերիկայի», այսինքն՝ Զինաստանի («Ճենաց աշխարհի») հետ: Եվ այս դեպքում էլ Հայաստանը իր Արտաշատ մայրաքաղաքով նորից ընկնում էր միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոնը, որովհետև Միջին Ասիայից և Մերձկասպյան ծովափից եկող մայրուղին նորից անցնում էր Հայաստանով, նրա ամբողջ երկարությամբ՝ արևելքից դեպի արևմուտք:

41 Տե՛ս Կ. Ա. Манандян, О торговле в городах Армении..., էջ 101:

42 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36:

43 Կ. Ա. Манандян, О торговле в городах Армении..., էջ 112:

44 Նույն տեղում:

Միջերկրածովյան ավազանի երկրների առևտրական կապերը Արևելքի հետ մ. թ. առաջին երկու դարերում շատ ավելի ծավալուն էին, քան Պտղոմեոսյանների և Սելևկյանների թագավորությունների ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. III—II դարեր)։ Մասնավորապես խիստ զարգացել էր ծովային առևտուրը Հնդկաստանի հետ՝ Կարմիր ծովի վրայով, միջանկյալ օղակ ունենալով Ցեյլոն կղզին։

Սակայն, այնուամենայնիվ, ցամաքային առևտուրը ավելի զարգացած էր ու գերադասվում էր ծովահենների պատճառով։ Ուստի Ցեյլոնի շուկաներում գերիշխող էին Հնդկաստանի ցամաքով եկող Պարթևստանի առևտրականները։ Սրանք Ցեյլոնի, Հնդկաստանի, Զինաստանի ու Հնդկաչինի առևտրականներից ստացվող ապրանքները ցամաքային ճանապարհներով՝ էկրատանայի վրայով, մի կողմից տանում էին դեպի Ատրպատականի Գանձակ շահաստանը՝ և Մեծ Հայքի Արտաշատ մայրաքաղաքը, իսկ մյուս կողմից, նույն էկրատանայից տանում էին դեպի Միջագետք՝ Մծքին և Կալբինիկում (Նիկեիոսիոն կամ Ռակկա) Եփրատի վրա։ I և II դարերում այնքան է աշխուժանում միջազգային առևտուրը Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև, որ առաջ է բերում անհրաժեշտություն՝ միմյանց հետ համաձայնեցնելու շափերի, կշիռների և դրամների արժեքները⁴⁵։ Բնորոշ է, որ Հռոմեական կայսրությունը Կապադովկիայի և Պոնտոսի համար հատում էր արծաթի դրամներ, որոնք իրենց կշռով հավասար էին պարթև Արշակունիների դրամներին⁴⁶։

Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը գտնվում էր այս երկու մեծ աշխարհակալությունների միջև, մեծապես շահում էր միջազգային առևտրի այս նոր աշխուժացումից⁴⁷։ Սրանով է բացատրվում տնտեսական և մշակութային բուռն վերելքը I և II դարերում Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Պոնտոսում։ Այդ ժամանակաշրջանում է, որ մեկը մյուսի ետևից քարձրանում են Նիկեպոլիսը, Նեոկեսարիան, Սեբաստիան, Վաղարշապատը և Մծուրքը։ Նոր քաղաքների հետ միասին ավելի են բարգավաճում հները՝ Արտաշատը, Նրվանդաշատը, Զարհավանը (Մաղկոտն գավառում), Նախճավանը, Զարիշատը (Աղիովիտ

⁴⁵ Հայաստանում ևս գործածվում էին հելլենիստական աշխարհին հայտնի շափերն ու կշիռները և դրամական միավորները։ Սրանցից համարյա բոլորը հիշատակվում են V և VII դարերի հայկական աղբյուրներում, հատկապես Անանիա Շիրակացու մոտ (610—685)։ Մերձավոր Արևելքում, ներառյալ Հայաստանը, հիմնական կշիռն է եղել «Քսեստ հելլենական»-ը, որի մեկ միավորը հավասար էր այժմյան 408 գրամին։ Այս կշռի կեսը կոչվում էր «կոտիլո» և հավասար էր 204 գրամի (տե՛ս Ն. Մաճանճյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 60—61։ Նաև՝ Մ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 177—180)։ Հացահատիկների կշռաշափերը միասնականացված էին ամբողջ հելլենիստական աշխարհում։ Հայաստանում ևս հացահատիկների հիմնական կշռաշափին էր «արտաւա»-ն կամ «մոդը», ավելի ճիշտ՝ հելլենիստական-հռոմեական մոդը, որը պարունակում էր 9 կիլոգրամ 792 գրամ հացահատիկ։ Այս մոդը Իրանում կոչվում էր «գրիվ» և այս անունով հայտնի էր նաև Հայաստանում։ Մյուս տարածված կշռաշափին էր՝ «կայթը», որը ճշտիվ հավասար էր երկու մոդ-գրիվի (19584:9792=2) (տե՛ս նույն տեղում, էջ 181—188)։

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106։

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում։

գավառում), Տիգրանակերտը՝ Աղձնիքում, Արշամաշատը՝ Սոփքում, Վանը և Արզնը:

Մ. թ. I—II դարերում պիտի կազմված լինի IV դարում ընդօրինակված հռոմեական մղոնաչափը՝ Tabula Peutingeriana⁴⁸, Այս քարտեզի վրա նշված է այն մայրուղին, որը Չինաստանից և Պարսկաստանից գալիս էր Արտաշատ և այնտեղից անցնում Փոքր Ասիա և Հռոմ: Չինաստանից եկող «մետոններով, ինչպիսիք էին՝ Նիսան, Ասաակ սրբավայրը, Հեկատոմպիլոսը, «Կասպից դռները», Ապարշահրը (Նյուշապուհ), էկբատանան, Գանձակը և «Հրատոն Մեծ»՝ Գայշավան սրբավայրը և այնտեղից Արաքսի հովիտը՝ Ջողայի գետանցքով դեպի Նախճավան և Արտաշատ մայրաքաղաքը: էկբատանա էին գալիս նաև Հնդկաստանից ու Արաքսի մոտ Ալեքսանդրիայից (այժմ Ղանդահար) եկող մայրուղիները:

Մայրուղին Արտաշատի վրայով ունեի այն առավելությունը, որ ճանապարհը անցնում էր Հայկական լեռնաշխարհով, որը լինելով բարձր լեռնային սարահարթ, ամառը մեղմ կլիմա ունի, իսկ խաղաղ կրկրագործ ազգաբնակչությունը անվտանգ էր դարձնում երկրագործական օազիսներով անցնող ուղիների քարավանների ճանապարհը: Ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, միջին ասիական ցամաքային առևտրի հիմնական և ամենակարճ մայրուղին գնում էր դեպի արևմուտք, ոչ թե հարավային առևտրական կենտրոն Սելևկիա քաղաքով, այլ էկբատանայով⁴⁹, էկբատանայից առևտրական քարավանները ուղևորվում էին Արտաշատ կամ կարճ ճանապարհով՝ Հոսվանի վրայով, դեպի Մծբին:

Միջազգային ապրանքափոխանակության երեք կենտրոն Առաջավոր Ասիայում: Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Տիգրան Բ Մեծը ձգտում էր իր պետության հարավային սահմաններում ընդգրկել Պարթևական թագավորության հիմնական առևտրական մայրուղին, որը Նիքոսի գետանցներով՝ Զեփմայից և Կալլինիկոսից սկսելով, շարունակվում էր դեպի Արևելք՝ Իրանի խորքերը և հասնում մինչև Հնդկաստան: Այս ճանապարհի մանրամասն նկարագրությունը թողել է Խսիդոր Խարաքսացին⁵⁰: Տիգրան Բ-ը իր ձեռքը վերցրեց այս ճանապարհի հիմնական օղակները մինչև էկբատանա⁵¹: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց Զեփմայի և Կալլինիկոսի գետանցների վրա, և այս գործում մեծ օժանդակություն ցույց տվեցին այս կողմերը բնակվող արաբական ցեղերը, որոնց և հանձնում է առևտուր կատարելու մենաշնորհը: Հատկապես հիշատակվում են Կալլինիկոս (Ռակկա) առևտրական քաղաքի շուրջը բնակվող «վրանաբնակ արաբները», որոնք Տիգրան Մեծից արտոնություն

⁴⁸ Տե՛ս K. Miller, Die Peutingersche Tafel, Stuttgart, 1962:

⁴⁹ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 102:

⁵⁰ Տե՛ս Isidori Characeni Mansiones Parthicae, „Geographi graeci minores“, I, 1965, էջ 244—254:

⁵¹ Տե՛ս Նույն տեղում, § 11, էջ 251—252: Տե՛ս և С. Т. Еремян, Армения, армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в. (Доклады V междуна. конгресса экономич. истории), М., 1970, էջ 4—5:

էին ստացել՝ առևտրական փոխանակութիւն վատարելու արևմտաքի առևտրականներէ հետ: Արդեւ այս ժամանակաշրջանից պետք է բարձրանար Արտաշատ, Մծբին և Կալլիսիկոս քաղաքների դերը, իբրև կենտրոնների, որտեղ կատարվում էր ապրանքափոխանակութիւնը Արևմուտքի և Արևելքի առևտրականների միջև: Հետագայում Նշված երեք քաղաքների դերը միջազգային ապրանքափոխանակութիւն մեջ էլ ավելի աճեց:

Հարցի ուսումնասիրութիւնը բերում է այն համոզման, որ Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) կողմէսում արտացոլված 408/9 թվականի կայսերական էդիկտում⁵² հիշատակվող համաձայնութիւնը միջազգային ապրանքափոխանակութիւն կատարելու կետի մասին, տեղի է ունեցել ոչ թե 387 կամ 363 թվականներին, ինչպես կարծում են ուսումնասիրողները, այլ ավելի վաղ շրջանում, դեռևս մ. թ. II դարում: Ըստ այդ էդիկտի, կայսրութիւն և Պարսկաստանի միջև գոյութիւն է ունեցել հատուկ համաձայնագիր, ըստ որի միջազգային առևտրական փոխանակութիւնը պետք է կատարվեր նախօրոք նախատեսված երեք կետերում՝ պարսկական պետութիւն տերիտորիայում՝ Մծբինում, կայսրութիւն սահմաններում՝ Կալլիսիկոսում (այժմ՝ Ռակկա Եփրատի վրա) և հայկական հողի վրա՝ Արտաշատում⁵³: Նման մի համաձայնագիր՝ միջազգային առևտուրը հիշյալ երեք կենտրոններում կատարելու վերաբերյալ, պիտի կրնժված լինի արդեն 166 թվականից անմիջապես հետո, երբ Հռոմեական կայսրութիւնն անցավ Միջագետքի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Օսրոյնների (Եդեսիայի) փոքրիկ թագավորութիւնը, Մծբինը մնաց Միջագետքի պարթևական մասում, իսկ Արտաշատը մնաց իբրև Մեծ Հայքի թագավորութիւն քաղաքական կենտրոն⁵⁴:

Հայաստանի ներդրումը միջազգային առևտուրում: Հնդկաստանից Հայաստան և արևմտյան երկրներ հատկապես ներմուծվում էին հետևյալ հիմնական ապրանքները. բրինձ (որիզ), բամբակի գործվածքներ, բամբակ, համեմունք՝ պղպեղ, դարչին, թանկագին քարեր և գահարեղեն՝ մարգարիտ, զանազան հոսանքներ և խնկեղեն, փղոսկր, սև փայտ, ներկող նյութեր:

Չինաստանից բերում էին գլխավորապես մետաքս և մետաքսե գործվածքներ: Այս ապրանքների փոխադրեց կայսրութիւնը արևելյան երկրներ էր արտահանում կապար, պղինձ, անաղ, ոսկեկար և ոսկեթել գործվածքներ, որ արտադրում էին եգիպտական և ասորական արհեստագործները և Հայաստանի քաղաքների գործոց տները: Հին աշխարհում մեծ հռչակ էին վայելում եգիպտոսի Ալեքսանդրիայի ապակե անոթները և ապակե ապրանքները՝ Ասոր-

⁵² S⁶⁰ Cod. Justin., IV, 63, 4, 6:

⁵³ Կայսրութիւն կողմից նշանակվել են հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կուվել են comites commerciorum (տե՛ս K. Güterbock, Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians, Berlin, 1906, էջ 74—75: Նաև՝ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 108): Նշված երեք քաղաքներում գտնվում էին հատուկ մաքսատներ, որտեղ վերցնում էին մաքսեր արտահանվող ապրանքներից, ուստի այս տեղերը, ըստ Մանանդյանի կարծիքի, անվանվում էին՝ dekateuteria (տե՛ս Ch. Diehl, Justinian et la civilisation byzantine, էջ 536: Նաև՝ K. Güterbock, Byzanz und Persien..., էջ 78):

⁵⁴ S⁶¹ Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 368: Նաև՝ Г. А. Халатьян, Очерк истории древней Армении, էջ 313:

րիքից և այլն⁵⁵։ Սակայն, այդ արտահանումը զգալի չափով ետ էր մնում ներմուծումից, ուստի կայսրությունը հարկադրված էր հնչուն դրամով վճարել⁵⁶։

Սխալ կլինե՞ր կարծել, որ Հայաստանը միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի կամրջի դեր էր կատարում։ Երկիրը ինքը հարուստ էր իր սեփական արտադրությունով և միջազգային առևտրին զուգընթաց զարգանում էր Հայաստանի արտաքին առևտուրը, որի մեջ ներգրավվել էին քաղաքները, և սրանով էր պայմանավորված նշանակալից չափով նրանց ծաղկումն ու բարգավաճումը։

Հայաստանի բազմազան հանքերի մշակման և փայտի, կաշվի ու բրդի հարուստ բազայի վրա զարգանում էր նաև արհեստագործությունը։ Այս ժամանակաշրջանում ավելի էր զարգացել լեռնագործությունը, մշակվում էին պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու հարուստ ու բազմաթիվ հանքերը։ Այս հումքի բազայի վրա Հայաստանի շատ գավառներում զարգացած էր մետաղագործությունը։ Զարգացած էր նաև հյուանությունը, բրոտագործությունը, որոնք վաղուց քաժանվել էին երկրագործությունից։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանի արհեստագործության մեջ հիշվում է մոտ հիսուն առանձին մասնագիտություն⁵⁷։ Երկրում արտադրված այդ ապրանքների մի մասը առևտրի և փոխանակության միջոցով արտահանվում էր և հարևան ու հեռավոր երկրներ։ Հատկապես հիշատակվում է Հայաստանի գինին, որը արտահանվում էր գլխավորապես Միջագետքի քաղաքները։ Հայաստանից արտահանվում էր նաև հացահատիկ, «որդան վարմիր» ներկը, կաշի, բուրդ, ձիեր ու ջորիներ։ Արտահանվում էր նաև վանա լճի աղ դրած ձուկը՝ տառեխը։ Առեստ ավանումն էր գտնվում «ձկնատեսանք արքունի» տառեխ ձկան որսի հիմնական կենտրոնը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ անտիկ հեղինակները Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մասին խոսելիս հիշատակում են միայն այն հազվագյուտ արտադրանքները, որոնք այլ տեղերում գոյություն չունեին, իսկ սովորականները չեն հիշատակվում։ Պլինիոսը, օրինակ, հիշատակում է adamantis բույսը, որին առյուծը մոտենալով ընկնում է, և բժշկագիտական բույս laser-ը, կամ orobitis ներկը, որը օգտագործում են նկարիչները։ Ապա հիշատակում է Հայաստանից արտահանվող armenium քարը, որը ներկում էր ինչպես chryso-colla-ն, պողպեղը — alumen և որոշ քարեր։

Հայաստանի փառափնեքի ներքին կյանքը մ. թ. I և II դարերում։ Մ. թ. I և II դարերի Հայաստանի քաղաքները շարունակում էին պահպանել իրենց բնույթը իբրև քաղաքային համայնքներ, որոնք ունեին ներքին ինքնավարություն, սակայն ենթարկվում էին թագավորի կողմից նշանակվող պաշտոնյային՝ «շահապին» կամ վերակացուին։ Հայաստանի քաղաքներում զանգվածաբար ապրում էր հույն, ասորի և հրեա, մասամբ էլ իրանական (պարթև, պարսիկ) ազգաբնակչությունը, որը բնակվում էր առանձին թաղամասերով՝

55 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 99, 103.

56 Տե՛ս Plin., NH, XII, 41.

57 Տե՛ս С. Т. Еремян. Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ. 1953, № 3.

«ավաններով»: Հրեական Թալմուդի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ հրեական համայնքը կազմում էր առանձին թաղամաս — «գաղութ» (galūta), որի գլուխ կանգնած էր «ռեսը» — res galūta⁵⁸: Այս թաղամասերը միևնույն ժամանակ կրոնական համայնքներ էին, քանի որ յուրաքանչյուր էթնիկական միավորը տարբերվում էր մյուսից նաև իր պաշտամունքով, քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավը՝ ռազմա-ստրկատիրական ավագանին և քրմությունը, կազմում էին հայերը: Սրանք իրենց կենցաղով և նիստ ու կացով քիչ էին տարբերվում հելլենականացած այլազգի ազգաբնակչությունից, շնայած ավելի թույլ էին ներգրավված միջազգային առևտրական փոխանակության մեջ: Այդ դերը կատարում էին հույն և ասորի տարրերը, որոնք կապված էին հայկական արքունիքի հետ իբրև «թագավորական առևտրականներ»:

Հայկական քաղաքի ազգաբնակչության ստորին խավերը՝ «ռամիկները» ևս գերազանցապես հայերից էին, որոնք մեծ մասամբ գյուղատնտեսական աշխատանքով էին զբաղված, իսկ քաղաքացիներին պատկանող «գործոց տնե-րում» գերազանցապես աշխատում էին ստրուկները⁵⁹:

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

«Գործոց տներում» արտադրվում էին առաջին հերթին զենքեր, զրահներ և ռազմական գործի հետ առնչվող բոլոր տեսակի իրեր: Մեծ մասամբ արքունիքի և ստրկատիրական ավագանու համար արտադրվում էին կենցաղային պարագաներ՝ շքեղ ոսկեհյուս զգեստներ, կահկարասի, գահեր և պերճանքի

⁵⁸ Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—V вв. н. э. УЗЛГУ, № 78, вып. 9 (1941), էջ 50:

⁵⁹ Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, էջ 26:

առարկաներ, այլև բարձրարվեստ գործեր՝ կավից (ամաններ, արձանիկներ), ապակուց, թանկագին մետաղներից, ոսկրից, փայտից: Հայաստանում վաղուց տարածված էին ոսկերչությունը և մանածագործությունը՝ իրենց բազմազան և հռչակված արտագործությամբ: Բնորոշ է, որ այս ժամանակաշրջանում է հայերեն լեզուն հարստանում «շուկայ», «խանութ» և այլ ասորական բառերով. ավելի վաղ շրջանից են հունարեն լեզվից եկող «թատրոն», «դրամ» և այլ բառերը: Այս բառերի առկայությունը վկայում է, որ ինչպես այլ երկրների հելլենիստական քաղաքներում, Հայաստանում ևս քաղաքի հիմնական հատկաժն էր շուկան իր խանութներով, թատրոնը և գլխավոր սրբավայրը — մհհհհհհ, որտեղ գտնվող աստվածության կուռքը համարվում էր քաղաքի հովանավորը: Օրինակ, Արտաշատի հովանավորն էր Անահիտ դիցուհին: Քաղաքի միջնաբերդն էր համարվում նեղ իմաստով «քաղաք», այսինքն՝ պարսպապատ բնակավայրը, իսկ նրա շուրջը ընդարձակ տարածություններ էին կազմում նրա քաղամասերը, որոնք հայտնի էին «աւան» բառով⁶⁰: Այս ավաններում էին գտնվում քաղաքացիների «գործոց տները», որտեղ զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Անշուշտ, քաղաքներում ավելի քան թե գյուղերում, ցայտուն կերպով էր դրսևորվում սոցիալական շերտավորումը, ազգաբնակչության գույքային և իրավական անհավասարությունը, քանի որ քաղաքային վարչության մարմիններում քաղաքացիները ընտրվում էին ըստ ցենզի և իրենց ընդհանուր կարողություն:

Յուրաքանչյուր «արքունի քաղաք» ուներ իր քաղաքային տերիտորիան՝ «գաւառը», որը սովորաբար կրում էր քաղաքի անունը՝ Նախճավան գավառ, Մարանդ գավառ, Տոսպ գավառ⁶¹, Զարեհավան գավառ, Զարեանդ գավառ, Հեթ գավառ և այլն: Յուրաքանչյուր այդպիսի գավառ հանդիսանում էր տվյալ քաղաքի զյուղատնտեսական տերիտորիան, որտեղ քաղաքային ազգաբնակչության վերնախավն ուներ իր ազարակներն ու դաստակերտները՝ նրանց կցված հողագործ ազգաբնակչությամբ («բնակիչք ազարակին»):

Նման քաղաքները միեւնույն ժամանակ մշակույթի կենտրոններ էին: Օրինակ, հայտնի է, որ II դարի 60-ական թվականներին Արտաշատում էր ապրում ասորի գրող Յամբլիբոսը, որը այնտեղ գրել է իր «Բաբելոնականք» վեպը:

4. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—II ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀՈՈՄԵՆԱԿԱՆ ՇՔԱԴՐԱՄՆԵՐ

Հայոց գաղի վրա հռոմեական դրածոների դրամները: Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը Օգոստոս Օկտավիանոսի իշխանության տարիներին հիմնովին վերացրեց Հայաստանում դրամների ազգային պատկերատիպը:

Հայոց գահի վրա կայսերական Հռոմի դրածո՝ Արտավազդ Դ թագավորի (4—6) արծաթյա դրամները, ինչպես իրենց կշռային սիստեմի տվյալներով, այնպես էլ պատկերներով, միանգամայն հռոմեական են: Նրանց մի կողմին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի գլուխը, զարդարված

60 Հռոմի էր վրացիներն «ուրանի» բառին, որ հնում նույն իմաստն է ունեցել:

61 Վան քաղաքի հնագույն Տոսպ-Տուշպա անունից: